

УДК 811.161.2'373.611

СЛОВОВІРНЕ ГНІЗДО З ВЕРШИННИМ СОМАТИЗМОМ СЕРЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Левун Н.В., Степаненко О.К.

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ, Україна*

У статті здійснено послідовний аналіз словотвірних ланцюжків і парадигм, що формують структуру СГ з вершинним соматичним компонентом «серце», демонструючи словопороджувальний потенціал слова-вершини і його реалізацію в конкретних похідних одиницях.

Ключові слова: *дериват, парадигма, похідне слово, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, ступінь похідності.*

Глобальна мовна система характеризується тим, що в її межах не існує жодної ділянки, яка б не змінювалася, оскільки в природі кожного лінгвального елемента закладена нестатичність, динаміка. Якщо вести мову про словотворення, то воно на цьому тлі постає як досить динамічна й жива підсистема, яка має необмежені можливості постійного збагачення і розширення. Уже цей факт відрізняє словотворення від багатьох інших формалізованих мовних підсистем зі стабільною конфігурацією і превалюванням закритих рядів слів [7, с. 379]. Словотвір, як відомо, займається вивченням морфологічної структури слова крізь призму його номінативного призначення в мові. Завдання вияву особливостей і основних тенденцій розвитку словотвірної системи певної мови перебувають серед основних завдань сучасного мовознавства [12, с. 122].

Будучи створеним за допомогою різних словотворчих компонентів, похідне слово зі структурної точки зору виступає складною (діалектичною) мовною одиницею. Виявлення і правильна інтерпретація словотвірної структури деривата можливі лише на широкому тлі всієї його словотвірної «сім'ї» – серед споріднених (однокореневих) слів [1, с. 97]. У процесі «гніздового» вивчення дериватів (від твірного слова до похідного), як вважає А. Зверев, особлива дослідницька увага зосереджується на словотвірному потенціалі твірних слів (які одиниці утворюються від цієї базової основи, які відношення існують між членами гнізда, які відношення цих членів з вершинним словом). У дослідженнях, які базуються на цьому принципі, робиться аналіз відношень у мікросистемі «твірне – похідне», способів перетворення основи твірної одиниці в основу похідної. Такий («гніздовий») спосіб вивчення словотвірної системи, на думку вченого, обмежується, по суті, дослідженням формального аспекту зв'язків у парі «твірне – похідне», семантичний же план похідних сприймається як зарані заданий, а словотвірні значення не потрапляють в об'єкт дослідження [4, с. 10-11].

Однак інші лінгвісти у вивченні словотвірного гнізда (далі – СГ) вбачають значні лінгвістичні перспективи. Так, І. Улуханов констатує багатосторонність і різноманітність зв'язків між словами в СГ [15, с.21]. На думку Г. Василевич, здійснення комплексного вивчення СГ відкриває перед ученими можливості для виявлення ступеня продуктивності кореневих морфем, більш детального показу лінгвальних чинників, які взаємодіють у словотвірній структурі різних частин мови на різних етапах реалізації кореневою морфемою своїх словотвірних потенцій [1, с. 101]. Як вважає Н. Лесюк, дослідження у межах словотвірного гнізда дають можливість яскраво і повною мірою простежити: а) ієрархію зв'язків між членами гнізда; б) семантичні зв'язки між однокореновими словами; в) типи мотивації похідного; г) способи «організації» внутрішньої структури похідних слів; д) видозміни категоріальної семантики мотиватора (твірного слова) в семантиці мотиванта (похідного) [8, с. 213]. Основою для виділення СГ виступила здатність певного кореня (твірної основи) породжувати більшу, ніж одиниця, кількість дериватів. Дослідники визначають СГ по-різному. Ці дефініції можна звести до кількох типів: це, зокрема, 1) сукупність слів зі спільним коренем [15, с. 7; 13, с. 30; 3, с. 16]; 2) упорядкована відношеннями похідності сукупність однокоренових слів [9, с. 134; 13, с. 30; 16, с. 7]; 3) сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності (живими послідовними словотвірними зв'язками) і об'єднаних спільністю кореня [5, с. 573; 8, с. 213]; 4) сукупність усіх словотвірних ланцюжків з тим самим словом-вершиною (непохідним словом) [6, с. 144; 11, с. 565]; 5) єдність дериваційних рядів (словотвірних парадигм), які починаються тим самим непохідним словом, що знаходиться на нульовому такті [10, с. 29]; б) складна цілісна система, де впорядковуються взаємозв'язки і відношення між однокореновими словами [2, с. 5]. Остання дефініція перебуває в руслі концептуальних ідей дериватологів, які вважають, що системність словотворення забезпечується системністю СГ [13, с.36], оскільки, будучи комплексною одиницею словотвірної системи, СГ також являє собою мікросистему, елементи якої впорядковані на основі відношень структурно-семантичної мотивованості. Ми будемо кваліфікувати СГ як організовану єдність пов'язаних структурною і смисловою похідністю лексем, системний характер якої базується на таких магістральних ознаках, як: а) спільність кореня; б) похідність (існування живих словотвірних зв'язків); в) наявність слова-вершини (непохідної основи). СГ – система динамічна, оскільки в її межах простежуються процеси як переміщення деяких дериватів на периферію СГ або взагалі виходу за його межі, так і активного поповнення новими одиницями. Фактор динамічності гнізда впливає на активність/пасивність лексем, що входять до нього. Глибина СГ формується ступенем похідності. Ступінь похідності деривата залежить від кількості словотвірних актів, які лежать між ним і словом-вершиною, яке виступає головним складником СГ, задаючи йому формальні і смислові параметри [2, с. 5].

Мета статті – аналіз словотвірних ланцюжків і парадигм, що формують структуру СГ з вершинним соматичним компонентом «серце».

Деривати СГ з вершиною СЕРЦЕ розташовуються на трьох ступенях похідності. Перший ступінь складають три частиномовні зони (37 одиниць), з них а) іменники (17): суфіксальні (*серденько, сердега, сердека, сердяга, серденя, серцевина,*

сердечко), префіксально-суфіксальні (*передсердя, осердя*), композити (*односердя, серцеїд, серцебиття, серцевідець, серцезнавець, милосердя, простосердя, щиросердя*); б) прикметники (19): суфіксальні (*серцевий, сердешний, сердечний*), префіксально-суфіксальні (*навколосерцевий, підсерцевий, безсердечний, безсердий*), композити (*добросердечний, добросердний, добросердий, милосердий, фальшивосердний, простосердечний, простосердий щиросердечний, щиросердий, м'якосердий, серцеподібний, сердобольний*); в) дієслова (1): складно – суфіксальне *милосердствувати*.

За нашими підрахунками, II ступінь формують чотири частиномовні зони (31 одиниця), з них: а) іменники (14): суфіксальні (*серденятко, серцевинка, сердечник, сердечність, безсердечність, добросердечність, добросердність, добросердість, простосердість, простосердечність, щиросердечність, щиросердість*), композити (*серцеїдка, м'якосердя*); б) прикметники (6): усі суфіксальні (*сердешиненький, серцевинний, односердний, щиросердний, милосердний, простосердний*); в) прислівники (10): усі прислівники суфіксальні (*добросердно, простосердо, милосердо, безсердечно, сердечно, щиросердечно, простосердечно, добросердечно, щиросердо, сердобольно*); г) дієслова (1): суфіксально-постфіксальне *милосердитися*.

На III ступені визначаються дві частиномовні зони (8 одиниць), із них: а) іменники (3): усі суфіксальні (*простосердність, сердоболець, сердечниця*); б) прислівники (5): усі суфіксальні (*односердно, односердне, милосердно, простосердно, щиросердно*).

Найбільш численною словотвірною парадигмою (далі – СП) виступає, як і в більшості інших СГ, СП вершинного компонента. Вона нараховує 37 дериватів (див. I ступінь). На II ступені спостерігається різке збільшення кількості СП й одночасне скорочення числа дериватів, які їх формують. Тут, за нашими підрахунками, є двадцять СП. Десять із них дорівнюють словотвірним парам (твірні слова таких СП продукують лише один дериват): *сердобольний* → *сердобольно*; *м'якосердий* → *м'якосердя*; *щиросердя* → *щиросердний*; *серцеїд* → *серцеїдка*; *серденя* → *серденятко*; *простосердя* → *простосердний*; *милосердя* → *милосердний*; *добросердий* → *добросердість*, *сердешний* → *сердешиненький*, *односердя* → *односердний*. Дев'ять парадигм об'єднують по два деривати: *безсердечний* → *безсердечність* і *безсердечно*; *добросердечний* → *добросердечність* і *добросердечно*; *добросердний* → *добросердність* і *добросердно*; *милосердий* → *милосердо* і *милосердитися*, *простосердечний* → *простосердечність* і *простосердечно*. *простосердий* → *простосердість* і *простосердо*; *серцевина* → *серцевинка* і *серцевинний*; *щиросердечність* → *щиросердечність* і *щиросердечно*; *щиросердий* → *щиросердість* і *щиросердо*. В одній СП об'єднуються три похідних: *сердечний* → *сердечник*, *сердечність* і *сердечно*.

На III ступені виявлено чотири СП, які збігаються зі словотвірними парами: *милосердний* → *милосердно*; *сердечник* → *сердечниця*; *щиросердний* → *щиросердно*; *сердобольна* → *сердоболець*. Дві парадигми об'єднують по два деривати: *односердний* → *односердно* і *односердне*; *простосердний* → *простосердність* і *простосердно*.

В аналізованому СГ налічується 49 словотвірних ланцюжків (далі – СЛ), які включають від двох до трьох членів. У частиномовному плані превалюють структури змішаного типу: *серце* → *безсердечний* → *безсердечність*; *с.* → *сердешний* → *сердешенький*; *с.* → *добросердечний* → *добросердечність*; *с.* → *милосердя* → *милосердний* → *милосердно*; *с.* → *щиросердечний* → *щиросердечність*; *с.* → *сердобольний* → *сердобольно* → *сердоболець*. Рідше зустрічаються СЛ, сформовані зі слів різних частин мови (такі СП ілюструють міжчастиномовне словотворення): *с.* → *безсердечний* → *безсердечно*; *с.* → *добросердечний* → *добросердечно*; *с.* → *милосердий* → *милосердо*; *с.* → *простосердий* → *простосердо*; *с.* → *сердечний* → *сердечно*.

Ще рідше – СП, деривати якої належать до тієї ж, що і вершина, частини мови (внутрішньочастиномовне словотворення): *с.* → *серцевина* → *серцевинка*; *с.* → *серденя* → *серденятко*; *с.* → *серцеїд* → *серцеїдка*.

Висновки. Таким чином, у структурному плані СГ з вершинним соматизмом *серце* становить собою сукупність 76 дериватів, розміщених на трьох ступенях похідності, у парадигматичному плані організованих у 25 СП з різною кількістю (від одного до трьох) членів, а в синтагматичному – в 49 словотвірних ланцюжків, найдовші з яких (вони характеризують гніздо в плані його глибини) дорівнюють трьом дериватам.

Дослідження СГ становлять собою безперечно *перспективну* наукову діяльність в аспекті визначення дериваційної спроможності твірних слів, що мають специфічну номінативну спрямованість (соматизми), а також ілюструють словотвірну (структурну і смислову) ієрархію в конкретному СГ.

Список літератури

1. Василевич А. Я. Словотвірне гніздо кореня *дум-* у сучасній українській літературній мові / Г. Я. Василевич // Зап. держ. ун-т. Питання словотвору: Зб. наук. праць. – К.: Вища шк., 1979. – С. 96-101.
2. Дияк О. В. Структурно-семантична організація словотвірних гнізд із коренями на позначення металів: автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. В. Дияк. – К., 2006. – 21 с.
3. Егоров Г. Г. Значение производного слова и семантика словообразовательного гнезда / Г. Г. Егоров // Тадж. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Словообразовательные единицы – их семантика и взаимодействие. Сб. науч. тр; [Отв. ред. А. А. Горбачевский]. – Душанбе, ТГУ, 1986. – С. 14-18.
4. Зверев А. Д. Словообразование в современных восточнославянских языках: [учеб. пособ. для ВУЗов] / А. Д. Зверев. – М.: Высш. шк., 1981. – 205 с.
5. Клименко Н. Ф. Словотвірне гніздо / Н. Ф. Клименко // Українська мова: Енцикл. / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 573.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: [підруч. для студ. філол. спец. вищ. закл. освіти] / М. П. Кочерган. – К.: Академія, 1999. – 288 с.
7. Кубрякова Е. С. Словообразование / Е. С. Кубрякова // АН СССР. Ин-т языкознания. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. [Отв. ред. член-корр. АН СССР Б. А. Серебренников]. – М.: Наука, 1972. – С. 344-393.
8. Лесюк М. П. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд / М. П. Лесюк // Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. Вісн. Сер. Філологія. Вип. 15–18. – Івано-Франківськ: Вид.-дизайнер. від. ЦІТ, 2007. – С. 212-216.

9. Лопатин В. В. Словообразование / В. В. Лопатин, И. С. Улуханов // Русская грамматика: в 2-х т.; [Ред. кол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др.]. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1980. – С. 133-149.
10. Матешина Г. В. Морфонологические характеристики отглагольного словообразовательного гнезда / Г. В. Матешина // Тадж. гос. ун-т им. В. И. Ленина Словообразовательные единицы – их семантика и взаимодействие. Сб. науч. трудов; [Отв. ред. А. А. Горбачевский]. – Душанбе, ТГУ, 1986. – С. 29-37.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К, 2006. – 716 с.
12. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – К.: КНЛУ, 2005. – 388 с.
13. Тихонов А. Н. Основные понятия русского словообразования / А. Н. Тихонов // Словообразовательный словарь русского языка: [в 2 т.:] ок. 145000 слов. Т. 1. – М.: Рус. яз., 1985. – С. 18-52.
14. Тихонов А. Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка: [курс лекций] / Александр Николаевич Тихонов; Самарк. гос. ун-т им. А. Навои. – Самарканд: б/и, 1971. – 386 с.
15. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания / Игорь Степанович Улуханов; АН СССР; Ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
16. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови: 15 600 слів у складі 127 гнізд / Укл.: Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К.: Наук. думка, 2005. – 264 с. – (Словники України).

Левун Н. В., Степаненко Е. К. Словообразовательное гнездо с вершинным соматизмом сердце в украинском языке // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №2. Часть 2. – С.423-427.

В статье осуществлён анализ словообразовательных цепочек и парадигм, формирующих структуру СГ с вершинным соматическим компонентом «сердце», демонстрируя словопорождающий потенциал слова-вершины и его реализацию в конкретных производных единицах.

Ключевые слова: *дериват, парадигма, производное слово, словообразовательное гнездо, словообразовательная цепочка, степень производности.*

Levun N., Stepanenko O. Word-formative family of words with the top somatic element heart in the ukrainian language // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social comunicatios». – 2011. – V.24 (63). – №2. Part 2. – P.423-427.

The analysis of word-formative chains and paradigms, forming the structure of word-forming family with its top or peak element “heart” is carried out. The accompanying potential of the top or peak-word and its realization in the derivative unites are also shown.

Key words: *derivative, paradigm, derivative word, word-forming family, word-forming chain, the degree of derivation.*

Поступила до редакції 02.03.2011 р.